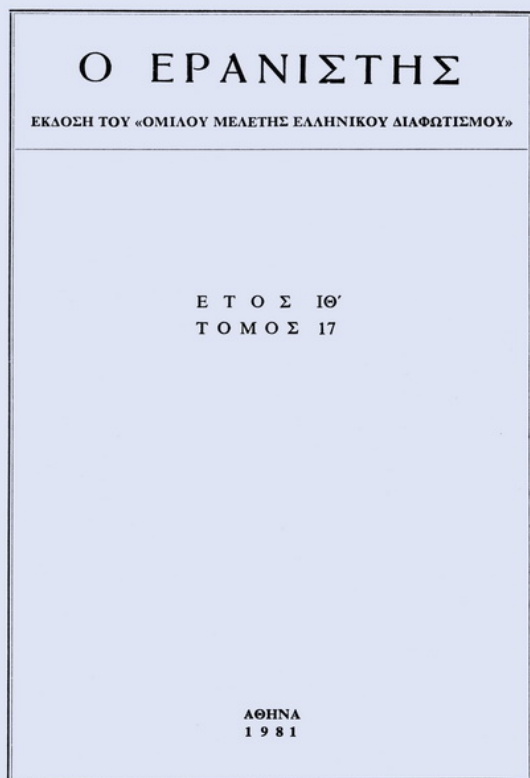

The Gleaner

Vol 17 (1981)

Το υπόμνημα του Γεράσιμου Βλάχου στα
«Φυσικά» του Αριστοτέλη και ο Αλέξανδρος
Μαυροκορδάτος ο εξ απορρήτων

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.312](https://doi.org/10.12681/er.312)

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (1981). Το υπόμνημα του Γεράσιμου Βλάχου στα «Φυσικά» του Αριστοτέλη και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο εξ απορρήτων. *The Gleaner*, 17, 187–195. <https://doi.org/10.12681/er.312>

**ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΒΛΑΧΟΥ
ΣΤΑ "ΦΥΣΙΚΑ" ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ
ΚΑΙ
Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
Ο ΕΞ ΑΠΟΡΡΗΤΩΝ**

Στόν κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου ἦρθε πρόσφατα ὅχι μόνο νὰ προστεθεῖ ἓνας νέος τίτλος ἀλλὰ νὰ ὑποδειχτεῖ καὶ τὸ χειρόγραφο ποὺ παραδίδει τὸ ἄγνωστο ὡς τώρα ἔργο τοῦ ἐξ ἀπορρήτων¹. Τὸ ἔργο καὶ τὸ χειρόγραφο ποὺ σώζει τὸ κείμενό του παρουσιάστηκαν, σὲ λατινικὴ περιγραφή, μὲ τοὺς ἀκόλουθους ὅρους: Alex. Maurocordati in Aristt. Metaphysica paraphrasis/cod. 28 [τῆς Μονῆς Ἀγίας Λαύρας Καλαβρύτων]. Anno 1786. Chart. 0,185×0,135.

Οἱ βιογράφοι ὥστόσο καὶ οἱ μελετητὲς τοῦ Μαυροκορδάτου δὲν ἔχουν ποτὲ ὡς τώρα σημειώσει τὴν εἵδηση ὅτι ὁ ἐξ ἀπορρήτων ἔγραψε μιὰ Παράφραση στὰ «Μετὰ τὰ Φυσικὰ» τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ δὲν ἔχουν ἐντοπίσει κανένα χειρόγραφο ποὺ νὰ σώζει τέτοιο ἔργο. Ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας μόνο, ὅταν ἔγραψε τὸ σχεδιάσμα «Περὶ τῆς εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα καταστάσεως τῆς Φιλοσοφίας», ποὺ δημοσίευσε τὸ 1818 ὡς Ἐπίμετρο στὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ W. G. Tennemann «Σύνοψις τῆς ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας», σημείωσε γιὰ τὸν Μαυροκορδάτο: «ἔγραψεν ἑλληνιστὶ διάφορα ὑπομνήματα εἰς τὰ Ἀριστοτελικά συγγράμματα, καὶ μάλιστα εἰς τὴν Μεταφυσικὴν»². Μήπως τὸ χειρό-

1. Ὁ νέος τίτλος προβάλλει στὸ λήμμα ἀρ. 181 τοῦ «Συμπληρώματος» στὸ ἔργο τοῦ A. Wartelle γιὰ τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τῶν σχολιαστῶν του: *Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs. Contribution à l'histoire du texte d'Aristote. Supplement* par Roxane D. Argyropoulos - Iannis Caras, Παρίσι, «Les Belles Lettres», 1980. Τὸ λήμμα ἀρ. 181 στὴ σελίδα 30.

2. Σ. 191. Γιὰ τὸ βιβλίον, ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Βιέννη, βλ. Δ. Γκίνη - Β. Μέζα, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1880-1963, τ. 1, Ἀθήνα 1939, σ. 174-175, ἀρ. 1096. Τὸ ἔργο ἐπανεκδόθηκε χωρὶς τὴν βιβλιογραφία του (σ. 316-433 τῆς πρώτης ἐκδόσεως) ἀπὸ τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1973. Στὴν ἐπανέκδοση αὐτὴ τὸ χωρίο στὴ σ. 208.

γραφο πού έντοπίστηκε έρχεται έκατόν έβδομήντα περίπου χρόνια μετά την διατύπωση τής μεμονωμένης αὐτῆς άποψης τοῦ Κούμα νά την δικαιώσει;

“Ας άρχίσουμε λοιπόν την έρευνά μας άπό τὸ προσαγόμενο τεκμήριο, τὸ καλαβρυτινὸ χειρόγραφο, καί ἄς προσπαθήσουμε πρώτα νά έντοπίσουμε τήν ιστορία του.

Τὸ 1797 ανάμεσα στὰ χειρόγραφα καί έντυπα βιβλία πού ἀφιέρωσε στὴ Μονὴ Ἀγίας Λαύρας Καλαβρύτων ὁ μοναχὸς Κύριλλος ἦταν καί τὰ commentaria τοῦ Γεράσιμου Βλάχου στὰ «Φυσικά» τοῦ Ἀριστοτέλη. Στὴν «ένθύμῃσιν»³ πού συντάχθηκε στίς 22 Αὐγούστου 1797, τὸ χειρόγραφο περιγράφεται μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «Γερασίμου τοῦ Κρητὸς σχόλια [=σχόλια] εἰς τὰ ὀκτὼ βιβλία τοῦ ἀριστοτέλους τὰ περὶ φυσικῆς χειρόγραπτα»⁴.

Τὸ πρώτο θέμα πού τίθεται εἶναι νά έντοπίσουμε τί ἀκριβῶς περιεῖχε τὸ χειρόγραφο. Γιατὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Γεράσιμος Βλάχος «ὁ Κρῆς» εἶχε χωρίσει τὸ ἐρμηνευτικὸ του ἔργο σὲ δύο ἐνότητες: στὴν πρώτη σχολίαζε τὰ τρία πρώτα βιβλία τῆς «Φυσικῆς ἀκροάσεως» καί στὴ δευτέρῃ τὰ ὑπόλοιπα πέντε⁵. Καί εἶναι ἀκόμη γνωστὸ ἀπὸ ἄλλα χειρόγραφα πού σώζουν τὸ ἴδιο ἔργο, ὅτι οἱ ἐνότητες αὐτὲς εἶχαν βιβλιογραφικὴ αὐτοτέλεια: δὲν περιέχονταν καί οἱ δύο ἐνότητες στὸ ἴδιο χειρόγραφο. Γιὰ παράδειγμα τὸ χειρόγραφο ἀριθ. 157 τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη σώζει τὴν πρώτη μόνον ἐνότητα τοῦ

3. Σημείωμα στὸ ὁποῖο καταγράφονται ὅσα βιβλία, έντυπα ἢ χειρόγραφα, ἀφιερώθηκαν στὴ Μονή.

4. Σ. 751 τοῦ κώδικα τῆς Μονῆς (Μικροταινία στὸ ΚΝΕ/ΕΙΕ). Τυπογραφικὴ μεταγραφή Α. Δρούλια, «Ὁ λαυριώτης μοναχὸς Κύριλλος ἀπὸ τὴν Πάτρα καί ἡ βιβλιοθήκη του», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 11 (1974), σ. 480. Στὴν ἴδια μελέτῃ, σ. 456 ἐπ., βλ. καί τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Κύριλλο καί τὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Ἀγίας Λαύρας Καλαβρύτων.

5. Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος, *Προσθήκαι καί διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάβα*, Λιψία 1871, σ. 57· Γ.Κ. Σπυριδάκης «Γεράσιμος Βλάχος (1607;-1685)» *Ἐπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 2 (1940), σ. 98-99· Β.Ν. Τατάκης, *Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κρῆς (1605/7-1685)*: φιλόσοφος, θεολόγος, φιλόλογος, Βενετία 1973, σ. 38 καί 51· Α. Camariano-Cioran, «Κώδικες περιέχοντες διδασκτικὰ ἐγχειρίδια Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητὸς ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας», *Πεπραγμένα τοῦ Γ' διεθνοῦς Κρητολογικοῦ συνεδρίου*, τ. 2, Ἀθήνα 1974, σ. 26-28· Β. Μπόμπου-Σταμάτη, «Παρατηρήσεις στὰ χειρόγραφα τῶν ἔργων τοῦ Γερασίμου Βλάχου», *Ἑλληνικά* 28 (1975), σ. 382-383. Στίς ἐργασίες αὐτὲς ὑπάρχει καί ὅλη ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Γεράσιμο Βλάχο.

ἔργου⁶ καὶ τὸ χειρόγραφο ἀρ. 4359/239 τῆς Μονῆς Ἰβήρων μόνο τῇ δεύτερῃ⁷. Ποιὰ λοιπὸν ἐνότητα περιέχει τὸ χειρόγραφο ποὺ ἀφιερώθηκε ἀπὸ τὸν Κύριλλο στὴ Μονὴ Ἀγίας Λαύρας Καλαβρύτων;

Νομίζω ὅτι εἶχε συσταχωμένες καὶ τὶς δύο ἐνότητες. Ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς προσφέρει ἡ συνοπτικὴ, ἀλλὰ ὅπως δὴποτε πρὸ περιεκτικῇ ἀπὸ τὴν «ἐνθύμησιν» τοῦ 1797, περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1939⁸.

Ἀπὸ τὴν περιγραφὴ αὐτῇ, ποὺ ὀφείλεται στὸ Λίνο Πολίτη⁹, γνωρίζουμε ἀνάμεσα σ' ἄλλα στοιχεῖα ὅτι τὸ χειρόγραφο — ποὺ, ὅπως εἶδαμε, στὸν Κατάλογο Πολίτη πῆρε τὸν ἀριθμὸ 21¹⁰ — εἶχε κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Κυρίλλου — ἦταν λοιπὸν, σύμφωνα μὲ κάθε πιθανότητα, ἐκεῖνο ποὺ ἀφιερώθηκε στὴ Μονὴ τὸ 1797¹¹ — ὅτι γραφέας του ἦταν κάποιος Ἀλέξανδρος ποὺ τὸ ἀντέγραψε τὸ 1786, ὅτι ἦταν δεμένο καὶ ὅτι εἶχε 494 φύλλα.

Ἀπὸ τὸ τελευταῖο αὐτὸ στοιχεῖο, τὸν ἀριθμὸ τῶν φύλλων τοῦ χειρογράφου, ἐξάγεται ἓνα ἰσχυρὸ, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἐπιχείρημα ποὺ μᾶς βεβαιώνει ὅτι στὸ καλαβρυτικὸ χειρόγραφο περιέχονταν τὰ σχόλια τοῦ Γερασίου Βλάχου καὶ στὰ ὀκτὼ βιβλία τῆς «Φυσικῆς ἀκροάσεως» τοῦ Ἀριστοτέλη. Θεωρῶ ἰσχυρὸ τὸ ἐπιχείρημα γιὰτὶ σὲ κανένα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ σώζονται εἴτε τῇ μία εἴτε τὴν ἄλλῃ ἐνότητα τοῦ ἔρ-

6. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη*, τ. 4, Πετροῦπολη 1899, σ. 141-142.

7. Σ. Π. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἀγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, τ. 2, Καίμπριτζ 1900, σ. 65.

8. Λ. Πολίτης, «Χειρόγραφα Μοναστηρίων Ἀγίου καὶ Καλαβρύτων», *Ἑλληνικά* 11 (1939) σ. 81-108. Τὰ χειρόγραφα τῆς «Κυρίως Μονῆς Λαύρας», σ. 91-94 καὶ τὸ χειρόγραφο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει στὴ σ. 92.

9. Τὴν ἀντιγράφω ἐδῶ : «21. Χαρτ. φφ. 494, ἔτ. 1786. Δεμένο.-Γερασίου Βλάχου, Ὑπομνήματα εἰς τὰ Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως.-Εἰς τὰ ὀκτὼ βιβλία τῆς φυσικῆς ἀκροάσεως παραφράσεις (γραφεὺς Ἀλέξανδρος, κτητορικὸ σημεῖωμα Κυρίλλου)».

10. Ὑ.ἑ.δ. Ὁ Ν. Βέης εἶχε ἀριθμήσει καὶ καταλογραφήσει τὰ χειρόγραφα. Σὲ καθένα εἶχε κολλημένη ἐτικέτα μὲ τὸν ἀριθμὸ καὶ σημεῖωμα γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν φύλλων. Πληροφορία Λ. Πολίτη, ἑ.ἑ., σ. 90· πρβλ. Ν. Βέης, «Ἐκθεσις παλαιογραφικῆς καὶ ἱστοριοδιφικῆς ἐκδρομῆς εἰς τὴν ἐπαρχίαν Καλαβρύτων», *Παναθήναια* 9 (1904-1905) σ. 239. Ὁ Κατάλογος ὅμως τοῦ Βέη δὲν ἔχει δημοσιευτεῖ.

11. Καὶ ἡ Λ. Δρούλια, ἑ.ἑ., σ. 484, ὑπομνηματίζοντας τὴν «ἐνθύμησιν» τοῦ 1797, παραπέμπει γιὰ τὰ Σχόλια τοῦ Βλάχου στὸ χειρόγραφο ἀρ. 21 τοῦ Καταλόγου Πολίτη βλ. ἀκόμη σ. 473 σημ. 64.

γού¹², ο αριθμός των φύλλων τους δὲν ξεπερνᾷ τὰ 293 φύλλα¹³, ἐνῶ τὸ σχῆμα τους εἶναι σὲ ὅλα περίπου τὸ ἴδιο¹⁴. Ἐπομένως ὁ σχεδὸν διπλάσιος ἀριθμὸς φύλλων τοῦ καλαβρυτινοῦ χειρογράφου θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευτεῖ ἀπὸ τῆ συστάχωση καὶ τῶν δύο ἐνοτήτων τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ἔργου τοῦ Βλάχου στὸν ἴδιο τόμο.

Τὸ 1943 ἡ πυρκαϊὰ ποὺ ξέσπασε στὴ Μονὴ ἔξωσε καὶ τὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης. Τρία χρόνια ἀργότερα, ὁ Ἄ. Ὀρλάνδος ἐπισκέφτηκε τὴ Μονὴ καὶ ἐπιχείρησε νὰ συγκεντρώσει ὅσα χειρόγραφα εἶχαν σωθεῖ, νὰ συντάξει ἕνα συνοπτικὸ κατάλογο τῶν «πυρκαϊκῶν χειρογράφων» προσπαθώντας νὰ ἐπιτύχει τὴν ταύτισή τους μὲ ἐκεῖνα τοῦ Καταλόγου Πολίτη¹⁵.

Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ βρῆκε ἕνα μόνο τμήμα του: ἐκεῖνο ποὺ περιεῖχε σχόλια στὰ πέντε ὕστερα βιβλία τῆς «Φυσικῆς ἀκροάσεως». Δὲν μπόρεσε ὅμως νὰ τὸ συνδέσει μὲ τὸ χειρόγραφο ἀρ. 21 τοῦ Καταλόγου Πολίτη. Ἔτσι στὸν Κατάλογο ποὺ ὁ ἴδιος συνέταξε τοῦ ἔδωσε τὸν ἀριθμὸ 28¹⁶.

Τὴν ταύτιση ἢ καλύπτερα τὴν σύνδεση τοῦ χειρογράφου 28, κατὰ τὴν ἀριθμηση Ὀρλάνδου, μὲ τὸ ἀρ. 21 τοῦ Καταλόγου Πολίτη ἐπέτυχε ὁ Π. Νικολόπουλος. Τὸ 1970, δημοσιεύοντας τὸν Κατάλογο Ὀρλάνδου ποὺ εἶχε μείνει ὡς τότε ἀνέκδοτος, σημείωσε μέσα σὲ γωνιώδεις ἀγκύλες καὶ τὸν ἀριθμὸ ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὸν Κατάλογο Πολίτη: »28) ... (21)»¹⁷.

12. Τὰ χειρόγραφα ποὺ βρίσκονται στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ἔχει σχολιάσει πρόσφατα ἡ Β. Μπόμπου-Σταμάτη, ἔ.ἀ. (Ἀπὸ τὸν κατάλογό της ὅμως λείπει τὸ χειρόγραφο ἀρ. 21 τῆς Μονῆς Ἀγίας Λαύρας Καλαβρύτων). Τὰ χειρόγραφα τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ἡ Α. Camariano-Cioran, ἔ.ἀ. Στὰ χειρόγραφα ποὺ σχολιάζει ἡ Camariano ἂς προστεθοῦν τὰ χφφ 62 καὶ 102 ποὺ ἀνήκουν στὴν ἴδια συλλογὴ βλ. Γ.Κ. Σπυριδάκης ἔ.ἀ., σ. 98.

13. Πρβλ. τὰ χειρόγραφα ποὺ σώζουν τὴν πρώτη ἐνότητα: ΜΠΤ 157, φφ. 163· Ἰβήρων 4358/238, φφ. 293· Ρουμ. Ἀκαδ. 62, φφ. 246· Ρουμ. Ἀκαδ. 448, φφ. 248· Ἡ καὶ χειρόγραφα τῆς δεύτερης ἐνότητας: Ἰβήρων 4351/231, φφ. 110· Ἰβήρων 4359/239, φφ. 274· Ρουμ. Ἀκαδ. 102, φφ. 220· Ρουμ. Ἀκαδ. 543, φφ. 220c.

14. Βλ. τίς ἀντίστοιχες περιγραφές στοὺς Καταλόγους χειρογράφων.

15. Γιά τὴν ἐργασία τοῦ Ὀρλάνδου βλ. Π.Γ. Νικολόπουλος, «Τὰ χειρόγραφα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἀγίας Λαύρας Καλαβρύτων. Ἐνεστῶσα κατάστασις», *Σύμμεικτα* 2 (1970) σ. 405-406.

16. Φ. 2^γ τοῦ χειρογράφου Καταλόγου (Μικροταινία στὸ ΚΝΕ/ΕΙΕ). Τὸν Κατάλογο δημοσίευσε ὁ Νικολόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 409-414.

17. Π.Γ. Νικολόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 411.

Ὁ Π. Νικολόπουλος ὁμῶς εἶχε τὴν τύχη νὰ ἐντοπίσει καὶ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ χειρογράφου ἀρ. 21 — τὸ μέρος δηλαδή ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο ὑπῆρχαν τὰ σχόλια τοῦ Γεράσιμου Βλάχου στὰ τρία πρῶτα βιβλία τῆς «Φυσικῆς ἀκροάσεως». Δὲν μπόρεσε ὥστόσο, τὴ φορὰ αὐτή, νὰ τὸ συσχετίσει μὲ τὸ ἀρ. 21 τοῦ Καταλόγου Πολίτη· τὸ κατέταξε στὸ «Εὐρετήριο [τῶν] νεωστὶ εὐρεθέντων χειρογράφων» ποὺ συνέταξε καὶ τὸ ἀρίθμησε μὲ τὸν ἑλληνικὸ ἀριθμὸ η' ¹⁸.

Τὶς πληροφορίες αὐτὲς γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ καλαβρυτινοῦ χειρογράφου, ποὺ οἱ πηγὲς καὶ ἡ φιλολογικὴ ἔρευνα προσφέρουν, προσπάθησα νὰ τὶς ἐπικυρώσω καὶ μὲ αὐτοψία. Πραγματικὰ, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1981 μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ δῶ τὰ δύο αὐτὰ σπαράγματα τοῦ ἀρ. 21 καλαβρυτινοῦ χειρογράφου. Ἡ αὐτοψία ἐπικυρώνει νομίζω τὴν εἰκόνα ποὺ μᾶς ἔδιναν οἱ πηγές. Τὸ ἀρ. η' τοῦ Καταλόγου Ὁρλάνδου/Νικολόπουλου σώζει τὰ σχόλια τοῦ Γεράσιμου Βλάχου στὰ τρία πρῶτα βιβλία τῆς «Φυσικῆς Ἀκροάσεως». Στὸ τελευταῖο φύλλο ὑπάρχει ἡ ἔνδειξη: «Τέλος τοῦ τρίτου βιβλίου τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως. 1786 Ἀπριλίου 16 [;]». Τὸ ἀρ. 28 τοῦ ἴδιου Καταλόγου σώζει τὰ σχόλια στὰ ὑπόλοιπα πέντε βιβλία. Εἶναι ὁμῶς ἀκέφαλο καὶ ἔχει «διατεταραχμένη» τὴ σειρὰ τῶν φύλλων του. Διατηρεῖ πάντως στὸ τέλος, μὲ κόκκινο μελάνι γραμμένο, τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ Κυρίλλου, τὸ ὄνομα τοῦ γραφέα καὶ τὴν ἡμερομηνία τῆς γραφῆς του ¹⁹.

Ὁ André Wartelle συγκεντρώνοντας τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα μὲ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τῶν σχολιαστῶν του, ἀποθησαύρισε τὸ χφ. 21 στὸ λῆμμα 748 τοῦ Inventaire — ἀντλώντας προφανῶς στοιχεῖα ἀπὸ τὴν περιγραφή Πολίτη ²⁰ — : cod. 21 [du Monastère de la Sainte-Laure, Kalabryta]. Anno 1786 494 fol. Chart. in - 8° - Gerasimi Blachi in Phys. Paraphrasis ²¹. Οἱ συντάκτες ὁμῶς τοῦ «Συμπληρώ-

18. Ἔ.δ., σ. 415.

19. Πρβλ. τὴν περιγραφή τοῦ Πολίτη, πρὸ πάνω σ. 189 σημ. 9, καὶ τὴν περιγραφή Ὁρλάνδου πρὸ κάτω σ. 192 σημ. 24. Στὴν ἐπίσκεψή μου στὴ Μονὴ Ἀγίας Λαύρας δὲν μπόρεσα νὰ φτάσω καὶ στὸ χφ ἀρ. ε' τοῦ Καταλόγου Ὁρλάνδου/Νικολόπουλου, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή (ἔ.δ., σ. 415) σώζει «Εἰς τὰ τοῦ φιλοσόφου περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως ὑπομνήματα». Δὲν μπόρεσα ἔτσι νὰ διαπιστώσω ἂν εἶναι ἔργο, καὶ αὐτό, τοῦ Γεράσιμου Βλάχου καὶ ἂν ἦταν καὶ αὐτὸ κάποτε τμῆμα τοῦ χφ. ἀρ. 21 Πάντως οἱ διαστάσεις του 0,190×0,115 πλησιάζουν σ' ἐκεῖνες τῶν δύο ἄλλων «αὐτοκράστων» χφφ ποὺ μελέτησαμε ἐδῶ: 0,185×0,130 (τὸ ἀρ. η') καὶ 0,185×0,135 (τὸ ἀρ. 28).

20. Τὸν Κατάλογο Πολίτη μαζὶ μὲ τὸ δημοσίευμα τοῦ Χ. Ἡ[λιόπουλου] — «Παλαιὰ χειρόγραφα», *Πινakoθήκη* 11 (1911-1912), σ. 213-214 καὶ 229-231, ὅπου μιὰ συνοπτικὴ παρουσίασή τους — ὑποδείκνυε γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς «Κυρίως Μονῆς Λαύρας» ὁ Marcel Richard, *Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues des Manuscrits grecs*, Παρίσι ²1958, σ. 121.

ματος» στο έργο του Wartelle, που φαίνεται ότι δεν παρακολούθησαν την ιστορία του καλαβρυτινού χειρογράφου και δεν έλαβαν υπόψη τους τη συσχέτιση που υπέδειξε ο Νικολόπουλος²², καταχώρισαν δύο «προσθήκες» που προήλθαν από τα σπαράγματα του χειρογράφου χωρίς να προσέξουν ότι ο Wartelle είχε αποθησαυρίσει το καλαβρυτινό χειρόγραφο στην αρχική του μορφή.

Έτσι, στο λήμμα 176 καταχωρίζουν το άρ. η' του «Εύρετηρίου [των] νεωστὶ εὐρεθέντων χειρογράφων» του Καταλόγου 'Ορλάνδου/Νικολόπουλου, μετατρέποντας όμως την ελληνική του ἀρίθμηση σε αραβική: cod. 8 [=η']²³. XVIIIe s. Chart. 0,185×0,130 — Gerasimi Blachi in Aristott Phys. comment. libri I — III²⁴.

Και στο λήμμα 181 καταχωρίζουν το άρ. 28 του Καταλόγου 'Ορλάνδου, το οποίο όμως και παρουσιάζουν να σώζει έργο του 'Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου (και όχι την δεύτερη ένότητα των σχολίων του Γερασίμου Βλάχου στα Φυσικά του 'Αριστοτέλη).

Ας προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τους πιθανούς δρόμους που όδηγησαν στην άβλεψία αυτή, άβλεψία που έκανε να εμφανιστεί ένας νέος τίτλος στην έργογραφία του Μαυροκορδάτου.

Στόν Κατάλογο 'Ορλάνδου το περιεχόμενο στο άρ. 28 έργο περιγράφεται σάν «Μεταφυσική (εις τὰ τῆς φυσικῆς ἀκροάσεως [του 'Αριστοτέλους])»²⁵.

21. A. Wartelle, *Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs. Contribution à l'histoire du texte d'Aristote*, Παρίσι 1963, σ. 53.

22. Βλ. πὺὸ πάνω σ. 190.

23. Τὸ χφ άρ. 8 τοῦ Καταλόγου 'Ορλάνδου περιέχει «Νομοκάνονα» (έ.ά., σ. 409) καὶ τὸ περιεχόμενο στο χφ άρ. 8 τοῦ Καταλόγου Πολίτη εἶναι «Λογική» (έ.ά., σ. 91).

24. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀντλοῦν καταρχὴν ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Νικολόπουλου, ποὺ τὴν ἀντιγράφω ἐδῶ: «η') Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητὸς εἰς τὰ ὀκτώ βιβλία τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως παραφράσεις καὶ ζητήματα. ΙΗ' αἰ. Διαστ. 0,185×0,130». Ἐρώτημα παραμένει ἀπὸ ποῦ ἀντλήσαν τὴν πληροφορία ὅτι τὰ σχολία τοῦ Βλάχου ἀφοροῦσαν τὰ τρία πρῶτα βιβλία τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως (libri I-III) ἀφοῦ ἡ περιγραφή τοῦ Νικολόπουλου δὲν τὴν περιεῖχε.

25. Π.Γ. Νικολόπουλος, έ.ά., σ. 411. Ἀντιγράφω ἐδῶ τὴν περιγραφή 'Ορλάνδου ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλήσαν στοιχεῖα γιὰ νὰ προτείνουν τὸν νέο τίτλο στὴν έργογραφία τοῦ Μαυροκορδάτου: «28) Μεταφυσική (εις τὰ τῆς φυσικῆς ἀκροάσεως) ἀντιγραφείσα ὑπὸ 'Αλεξάνδρου τῷ 1786 (ὅρα ἐν τέλει δι' ἐρυθρᾶς μελάνης). Διαστ. 0,185×0,135. Πολλὰ φύλλα. Ἀναγνώσιμος. [Προσθήκη Π. Νικολόπουλου:] (21)».

Εύκολα κατανοεῖ κανεὶς, χωρὶς νὰ εἶναι φιλόλογος ἢ εἰδικὸς στὰ θέματα τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ὅτι στὴν περιγραφὴ τοῦ Ὁρλάνδου ὑπάρχει μίᾳ ἀντίφαση. Τὰ ὁκτὼ βιβλία τῆς «Φυσικῆς ἀκροάσεως» τοῦ Ἀριστοτέλη ἀποτελοῦν τὰ «Φυσικά» του. Σχόλια, ὑπομνήματα, παραφράσεις στὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι νοητά, «μεταφυσικὰ» ὅμως «εἰς τὰ τῆς φυσικῆς ἀκροάσεως» εἶναι, νομίζω, φιλολογικὰ ἀνεξήγητα.

Τὴν ἀντινομία αὐτή, ποὺ προφανῶς τὴν ἐντόπισαν οἱ Ἕλληνες ἐρευνητές, τὴν ἀπάλλυναν μὲ τὸν τρόπο τους. Θεώρησαν — γιὰ ὅσους λόγους δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀνακοινώσει²⁶ — ὅτι τὸ σχολιαζόμενον ἔργο δὲν εἶναι τὰ «Φυσικά» τοῦ Ἀριστοτέλη ἀλλὰ τὰ «Μετὰ τὰ Φυσικά» καὶ ὅτι τὸ περιεχόμενο στὸ καλαβρυτινὸ χειρόγραφο ἐρμηνευτικὸ κείμενο εἶναι μιᾷ «παραφράση» στὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο τοῦ Σταγειρίτη. Σὰν συγγραφέα τῆς «παραφράσεως» παρουσίασαν τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Εἶναι νομίζω καὶ ἡ προσγραφή αὐτὴ καρπὸς μιᾶς ἄλλης ἀβλεψίας. Στὴν περιγραφὴ τοῦ Ὁρλάνδου ἀναφέρεται ὅτι γ ρ α φ έ α ς τοῦ χειρογράφου ἦταν κάποιος Ἀλέξανδρος²⁷. Φοβοῦμαι ὅτι ἡ ἐπιθυμία τους νὰ ἐντοπίσουν τὸν συγγραφέα τοῦ ἐρμηνευτικοῦ κειμένου τοὺς ἔκανε νὰ νομίσουν ὅτι τὸν ἀνακάλυψαν πίσω ἀπὸ τὸ ὄνομα «Ἀλέξανδρος». Παραμέρισαν ἔτσι τὸ στοιχεῖο ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος δηλωνόταν στὴν περιγραφὴ μόνον ὡς γραφέας τοῦ χειρογράφου, ὑπέθεσαν ὅτι ἔχουν ἕνα ἀντίγραφο τοῦ ἔργου γραμμένο τὸ 1786 — ἀντίγραφο, ἀφοῦ ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος εἶχε πεθάνει 77 χρόνια πρὶν (1709) — καὶ παρουσίασαν ὡς συγγραφέα τῆς «παραφράσεως» τὸν ἐξ ἀπορρήτων.

Μέσα ἀπὸ τέτοιες διαδικασίες νομίζω ὅτι προέκυψε ὁ νέος τίτλος στὴν ἐργογραφία τοῦ Μαυροκορδάτου (Alex. Maurocordati in Aristt. *Metaphysica paraphrasis*), τίτλος ποὺ προτείνω νὰ διαγραφεῖ πρὶν καθιερωθεῖ καὶ προκαλέσει νέες παρανοήσεις²⁸. Καὶ ἀκόμη προτείνω

26. Βλ. ὅσα ἀναφέρονται στὸ Προλογικὸ Σημείωμα τοῦ Συμπληρώματος (σ. 6) γιὰ τὶς προσωπικὲς ἐρευνές τους, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μόνον τὰ συμπεράσματά τους ἀνακοίνωσαν στὴν ἐργασία τους αὐτή: «Il faut cependant noter que les collaborateurs du manuel récent ne se sont pas bornés à enregistrer exclusivement des «Addenda» provenant de sources nouvelles; ils ont aussi effectué des corrections aux lemmes connus et ont donné des précisions surtout au sujet de l'identification des personnages — nous nous rapportons aux commentateurs et scholiastes d'Aristote — offrant aussi, parallèlement à la nouvelle matière, les conclusions de leurs propres recherches».

27. Βλ. πρὸ πάντων σ. 192 σημ. 25.

28. Πρβλ. ὅσα ἀναφέρονται γιὰ τὸν τίτλο «Περὶ ἀστυνομικοῦ δικαίου (Preceptes de droit civil)» ποὺ ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του τὸ 1868 στὸ Δ.Γ. Ἀποστολόπουλος,

νά διαγραφεί από το «Συμπλήρωμα» μαζί με το λήμμα 181, που δίνει το πιό πάνω τίτλο, και το λήμμα 176 που περιέχει τὰ σχόλια στὰ τρία πρῶτα βιβλία τῆς «Φυσικῆς ἀκροάσεως» ἀφοῦ ὁ Wartelle εἶχε ἀποθσαυρίσει ὁλόκληρο τὸ ἔργο τοῦ Γεράσιμου Βλάχου στὸ λήμμα 748 τοῦ Inventaire.

Καὶ ἡ ἀποψη τοῦ Κωνσταντίνου Κούμα, ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος «ἔγραψεν ἑλληνιστὶ διάφορα ὑπομνήματα εἰς τὰ Ἀριστοτελικά συγγράμματα, καὶ μάλιστα εἰς τὴν Μεταφυσικὴν», θὰ πρέπει νὰ διαγραφεῖ καὶ αὐτή, ἐπειδὴ δὲν ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὸ καλαβρυτινὸ χειρόγραφο;

Ἄν δὲν εἶναι φρόνιμο νὰ τὴ διαγράψουμε, μιὰ πού οἱ βιβλιογραφικὲς ἔρευνες γιὰ τὰ θέματα τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας στὴν Τουρκοκρατία παρουσιάζουν ἀκόμη ἐκπλήξεις, θὰ πρέπει νὰ τὴν διατηρήσουμε μετὰ πολλὰς ἐπιφυλάξεις. Πρῶτα γιατί κανένα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα πού σώζουν ἔργα τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ ἔχουν ὡς σήμερα ἐντοπιστεῖ δὲν τὴν ἔχει ἐπικυρώσει. Καὶ ἔπειτα γιατί κανεὶς βιογράφος τοῦ Μαυροκορδάτου, ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Κούμα, δὲν εἶχε ποτὲ δώσει τὴν εἰδηση ὅτι ὁ ἐξ ἀπορρήτων ἀσχολήθηκε φιλολογικὰ μετὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς»²⁹.

Ἐκτὸς ἂν ὁ Κούμας δὲν κυριολεκτεῖ καὶ μετὰ τὸν ὄρο «ὑπομνήματα» δὲν ἐννοεῖ τὴν ἐρμηνευτικὴ φιλολογικὴ ἐργασία ἀλλὰ τὴ συζήτηση καὶ τὸ γενικὸ σχολιασμὸ ἀπόψεων τοῦ Ἀριστοτέλη πού περιέχονται στὰ συγγράματά του. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ἡ μαρτυρία τοῦ Κούμα θὰ μπορούσε νὰ βρεῖ ἴσως ἔρρισμα σὲ ἓναν ἀριθμὸ «φροντισμάτων» τοῦ Μαυροκορδάτου. Γιατὶ σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ σύντομα αὐτὰ κείμενά του — πού δημοσιεύτηκαν τὸ 1805 στὴ Βιέννη³⁰ — καταγίνεται καὶ σὲ ἀριστοτελικά φιλοσοφικά θέματα. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἓνα ἄλλο φιλολογικὸ

«Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστολογραφία τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων. Ἡ ὀργάνωσις μιᾶς ἔρευνας», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 16 (1980), σ. 151-153.

29. Τὸ ὁποῖο μάλιστα, ὅπως ἔχει ἀποδειχτεῖ, ὑπομνημάτισε ἑμμεσὰ μόνον, σχολιάζοντας τὴν «Ἑρμηνείαν» πού εἶχε γράψει γι' αὐτὸ ὁ Θεόφιλος Κορυδαλεὺς. Βλ. Δ.Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος καὶ τὸ "Ἑπόμνημα" τοῦ Κορυδαλέα στὸ "περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς" τοῦ Ἀριστοτέλη», *Ἑλληνικά* 29 (1976), σ. 311 ἐπ.

30. Βλ. Δ. Γκίνης-Β. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ.1, Ἀθήνα 1939, σ. 63, ἀρ. 380.

εἶδος διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα ποὺ φαίνεται νὰ ἐννοοῦσε ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας ὅταν ἔγραφε τὴ μαρτυρία του³¹.

Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος

31. Τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1818, σὲ ἕνα ἄλλο δημοσίευσμά του ὁ Κ. Κούμας ἐπανέρχεται στὸ θέμα γράφοντας ὅτι ἀπὸ τὸν Ἀλ. Μαυροκορδάτο ἔχουμε «τὰ εἰς τὸν Ἀριστοτέλην ὑπομνήματα [του]», *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ.1, Βιέννη 1818, σ.ε'. Γιὰ τὴν εἴδηση αὐτὴ πρβλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ Ν. Ψημμένος, *Κωνσταντίνου Μ. Κούμα, Ἐπιστολὴ πρὸς Φραγκίσκον Κ. Μαῦρον*, Ἀθήνα 1980, σ. 11.